

СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

Дорохіна Ю.А., к.ю.н., доцент

Національна академія управління

У статті розглядається питання дослідження вчення про суб'єкт злочину проти власності. Проаналізовано різні погляди та підходи вітчизняних науковців до визначення поняття, змісту та кола суб'єктів злочинів проти власності.

Ключові слова: суб'єкт, власність, злочин, склад злочину, діяння.

Dorokhina Yu.A. СУБЪЕКТ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ СОБСТВЕННОСТИ / Национальная академия управления, Украина

В статье рассматривается вопрос исследования учения о субъекте преступлений против собственности. Проанализированы разные взгляды и подходы отечественных научных работников к определению понятия, содержания и круга субъектов преступлений против собственности.

Ключевые слова: субъект, собственность, преступление, состав преступления, деяния.

Dorokhina Yu.A. SUBJECT OF CRIME AGAINST PROPERTY / National academy of management, Ukraine

In the article the question of research of studies is examined about the subject of crimes against property. Different looks and approaches of domestic research workers are analysed to determination of concept and maintenance of circle of subjects of crimes against property.

It is marked that theoretical decision of question about subject of crime, which encroaches to the acts on a property, it must foremost serve to practice of fight against criminality. Development in science of criminal right can be perceived by practice only in that випадку, if in a sufficient degree specified and being based on the real terms of life of society.

Except for the noted general theoretic problems, actual is a question of criminal responsibility of legal entities.

A conclusion is done, that as far as a problem of criminal responsibility of legal entities was not difficult, it is necessary to be engaged in. In addition, a legislation about criminal responsibility requires permanent clarification and perfection on the modern stage of development of our society and state with the purpose of providing of adequacy of norms of criminal right to democratic development of public relations.

In order that at legislative level to take into account the considered theory, it costs fully to reconstruct conception of the Ukrainian criminal right (in particular, general studies about crimes against property, about principles of subjective obligation and others like that). Determination is given, that against property it follows the subject of crimes to consider as physical so legal person which accomplished forbidden the criminal legislation of act.

Key words: subject, property, crime, corpus, act delict.

Склад злочину – це юридична конструкція, що представляє систему об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначені у Кримінальному кодексі; вони повинні бути вичерпними, необхідними та достатніми і в сукупності визначати суспільно небезпечне діяння – злочин.

Суб'єкт злочину (а відповідно і злочинів проти власності) – обов'язковий і самостійний елемент відповідної групи злочинних посягань, відсутність якого виключає наявність складу злочину загалом і зумовлює відсутність підстав для притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Актуальність даної теми підтверджує і ступінь її наукової розробки. Питанням, пов'язаним з дослідженням суб'єкта злочину взагалі, та проти власності зокрема, присвячено чимало праць, серед яких можна назвати праці таких вчених, як: О.А. Герцензона, О.О.Дудорова, В.А. Клименка, Н.Ф. Кузнецової, М.Й. Коржанського, В.К. Матвійчука, П.С. Матишевського, М.І. Мельника, А.С. Никифорова, В.С. Орлова, В.Г. Павлова, А.А. Піонтковського, М.С. Таганцева, А.Н. Трайніна, М.Д. Шаргородського, М.І. Хавронюка та інших.

Мета статті полягає у спробі комплексного теоретико-методологічного дослідження вчення про суб'єкт злочину проти власності.

Проблема суб'єктів злочинів і виконавців злочинів проти власності отримала певну теоретичну розробку в юридичній літературі [1, 23-28; 2, 1-59; 3, 1-53]. Суб'єкт злочину – це не абстрактне юридичне поняття, яке існує поза часом і простором, а особа, яка живе в суспільстві і вчиняє суспільно-небезпечні протиправні дії.

Традиційно суб'єктом кримінальне право визнає фізичну, осудну особу, яка досягла до моменту вчинення злочину віку, з якого може настати кримінальна відповідальність [4, 159; 5, 142-157]. Відсутність будь-якої з цих ознак виключає склад злочинного діяння і застосування покарання. Ці вимоги стосуються також і злочинів проти власності. Така значущість суб'єкта досліджуваних злочинів потребує ретельної уваги до його аналізу і, зокрема, до класифікації суб'єктів.

Як відомо, в юридичній літературі існують різні погляди на класифікацію суб'єктів злочину. М.С. Таганцев писав: «...в юридичному розумінні фізична особа може бути суб'єктом злочину, коли вона характеризується сукупністю біологічних ознак, які визначають її осудність чи неосудність» [6, 78].

Деякі науковці розглядали як суб'єкта злочину фізичну, осудну особу, яка досягла певного віку [7, 56]. С.В. Бородін зазначає: «суб'єктом злочину може бути не будь-яка особа, а тільки та, яка відповідно до кримінального закону, характеризується певними ознаками. До них відносяться встановлені законом вік, при досягненні якого можлива кримінальна відповідальність і осудність» [8, 67].

Дехто визначає суб'єктом злочину особу, яка вчинила умисне чи необережне суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом, яка досягла встановленого віку, осудна, а в окремих випадках наділена спеціальними ознаками, які зазначені у відповідній нормі [9, 69]. З цього визначення можна побачити, що воно містить ознаки суб'єктивної сторони складу злочину і до кола суб'єктів злочину включається виключно фізична особа.

П.С. Матишевський суб'єктом злочину визнає фізичну особу, яка вчинила заборонене кримінальним законодавством діяння у віці, з якого може настати кримінальна відповідальність, і яка усвідомлювала суспільну небезпечність такого діяння і керувала ним [10, 123]. Аналогічного погляду щодо поняття суб'єкта злочину притримуються В.Я. Тацій, і М.Й. Коржанський [11, 67; 12, 79].

Отже, як ми бачимо, у науковій літературі не існує єдиного підходу щодо розуміння суб'єкта злочину. Така ж ситуація склалася і з класифікацією суб'єктів злочину. Одні автори стверджують, що ними можуть бути як приватні, так і службові особи (А.А. Піонковський, В.А. Широков). Інші вважають, що суб'єктами злочинів можуть бути будь-які особи (А. Писарев, С.В. Бородін). Існує також думка, що суб'єктом злочину можуть бути як громадяни, так і службові особи (В. Пакутін).

Традиційно в теорії кримінального права суб'єкти злочинів також класифікуються на загальний і спеціальний. На нашу думку, така класифікація суб'єктів злочину, їх тлумачення в науці кримінального права та судовій практиці не може допомогти правоохоронним органам у справі боротьби зі злочинними проявами. Зазначене викликає необхідність більш поглибленого дослідження класифікації суб'єкта злочину і, зокрема, суб'єкта злочину проти власності. Утім, більш детально на розкритті саме цих питань ми зупинимося в окремих роботах, зазначивши, що вищевказаний підхід лише в загальних рисах відображає соціальний і правовий статус суб'єкта цих злочинів.

Ми вважаємо, що теоретичне вирішення питання про суб'єкт злочину, який засіхає своїм діянням на власність, повинно, перш за все, служити практиці боротьби зі злочинністю. Розробки в науці кримінального права можуть бути сприйняті практикою лише в тому випадку, якщо достатньо конкретизовані і базуються на реальних умовах життя суспільства.

Крім зазначених загальнотеоретичних проблем, актуальним є питання кримінальної відповідальності юридичних осіб. Ця проблема активно дискутується в науковій літературі. Деякі науковці наполягають на позитивному вирішенні цього питання [24]. Дехто вказує на недоцільність введення в Україні інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб [13; 14; 15; 16], наголошуючи, що у вітчизняній кримінально-правовій доктрині є усталеним визначення поняття вини як психічного ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків.

А.С. Нікіфоров зазначає, що юридична особа – це, безумовно, абстрактна конструкція, «юридична фікція», у якій не може бути психічного ставлення до суспільно небезпечного

діяння [13, 17]. Отже, у разі притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи ми повернемося до об'єктивного ставлення у вину.

О.О. Дудоров зазначає, що принцип особистої, персональної відповідальності за злочин, вчинений винувано, є важливим досягненням людської цивілізації, від якого не варто відмовлятися навіть з огляду на деякі міжнародно-правові рекомендації та багатий, але досить неоднозначний зарубіжний досвід [14].

Н.О. Гуторова погоджується з аргументами, які наводить С.Б. Гавриш, вказуючи на неприйнятність для українського кримінального законодавства такого рішення. Обґрунтовуючи свою позицію, науковець наводить низку чинників: по-перше, кримінальний закон не містить особливих правил і принципів, які б забезпечували можливість притягнення до відповідальності юридичної особи; по-друге, юридична особа як правове вираження організаційних форм діяльності осіб фізичних є інструментом, засобом її здійснення, у зв'язку з чим застосування кримінально-правових санкцій до юридичних осіб є лише прихованою формою розправи з фізичними особами, дії яких або не підлягають індивідуалізації, або мають інші цілі; по-третє, кримінальна відповідальність юридичної особи не відповідає принципу особистої відповідальності винної особи, а отже, це неминуче спричинить притягнення до кримінальної відповідальності й невинних; по-четверте, притягнення до кримінальної відповідальності як юридичної особи загалом, так і фізичної, винної в прийнятті протиправного рішення, призведе до подвійної відповідальності за один і той самий злочин, що є неприпустимим [15, 520-527; 16].

На нашу думку, популярність ідеї кримінальної відповідальності юридичних осіб зумовлена, перед усім, суспільною шкодою, що завдається їх протиправною діяльністю економіці, працюючим громадянам, суспільній безпеці, міжнародному правопорядку тощо. І ця діяльність не обмежується лише діями керівників організацій (посадових осіб) – вона втілюється також в поведінці рядових працівників. Як свідчить практика, цивільно-правові санкції в цьому випадку є недостатньо суворими та не відображають ступінь суспільної небезпеки вчиненого. Актуальність цього питання полягає й у його суперечливому висвітленні в науковій вітчизняній та зарубіжній літературі, а також у різних підходах законодавців різних країн до регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Історичні витоки цього питання сягають тих часів, коли законодавство, яке діяло на території нашої держави ще за часів Ярослава Мудрого, відображало відповідальність юридичних осіб. Велика кількість відомих науковців, серед яких можемо зазначити таких, як Ліст, Макаревич, Местр, Хафтер та ін., підтримала необхідність введення кримінальної відповідальності юридичних осіб. На користь такої відповідальності вони наводили різні аргументи [17]. Ліст зазначав, що умови дієздатності у кримінальному та цивільному праві такі ж, а отже злочини корпорацій юридично можливі. На цьому наполягає і сучасне право Японії [18, 245-246]. До юридичних осіб, писав Местр, може застосовуватися смертна кара у вигляді розпуску або закриття юридичної особи, позбавлення волі у вигляді вигнання, висилки, заборони перебувати в якомусь місці, позбавлення різних прав, майнові покарання і опублікування вироку. На думку Хафтера, до юридичних осіб можна застосувати майнові покарання, закриття, взагалі припинення його існування, поліцейський нагляд, вирок тощо. Ці положення характерні для кримінального права Німеччини, Італії, Франції.

Кримінальне право України не має спеціальної заборони щодо визнання юридичних осіб суб'єктами злочину. Але зі змісту багатьох статей КК України 2001 р. стає зрозуміло, що суб'єктом злочину може бути лише фізична особа. За діяння, які вчинені від імені юридичних осіб у випадку, якщо в них міститься склад злочину, відповідальність несуть фізичні особи, винні у вчиненні злочину. Ігнорування зазначених принципів спостерігалося в колишньому СРСР (а відповідно, і України), коли вона та інші держави антигітлерівської коаліції підписали Статут Міжнародного військового трибуналу. На підставі цього Статуту, Міжнародний військовий трибунал розглядав справи про злочинні організації – гітлерівські партії, імперського кабінету, генерального штабу і верховного командування німецьких збройних сил. Усі вони (за винятком генерального штабу і верховного командування) були визнані злочинними організаціями, що давало можливість судам, при вирішенні конкретних справ, оцінювати роль кожної з осіб, які до них входили [19, 198-199].

Аналіз сучасного законодавства іноземних країн дозволяє зробити висновок, що інститут відповідальності юридичних осіб знаходить своє закріплення в різних правових системах, зокрема в англосаксонській правовій родині (системі загального права). Наприклад, у Великобританії діяння визнається здійсненим корпорацією, якщо воно вчинено безпосередньо або за допомогою фізичних осіб, що її репрезентують [20, 15-20].

За англійським кримінальним правом юридична особа може відповідати за свої дії та бездіяльність. Вважається, що організація діє через своїх управителів і службовців.

У США питання залучення до відповідальності юридичних осіб регламентовані як у федеральному кримінальному законодавстві, так і в законах штатів. Наприклад, у ст.2.07 Зразкового Кримінального кодексу США 1962 р. передбачається відповідальність корпорацій, об'єднань і осіб, що діють або зобов'язаних діяти в їхніх інтересах [21, 60-65]. Кримінальне законодавство окремих штатів, зокрема Нью-Йорк та Огайо, також передбачає можливість притягнення будь-якої організації до відповідальності.

Злочини, вчинені від імені юридичних осіб, мають назву *corporate crimes*. За ці злочини відповідальність можуть нести як окремі фізичні особи (службовці та керівники юридичної особи), так і сама компанія.

Згідно з Кримінальним кодексом США, юридична особа може нести відповідальність у таких випадках: 1) злочин вчинено представником або найманим працівником компанії в рамках своїх трудових обов'язків; 2) проявляється злочинна бездіяльність у тому, що стосується виконання специфічного обов'язку, покладеного на компанію законом; 3) якщо злочин був дозволений, замовлений, вчинений одним із керівників компанії, або якщо керівник знав про злочин.

Керівник компанії відповідає в кримінальному порядку особисто не тільки, якщо він сам вчиняє злочин, керує ним, бере в ньому участь чи знає про нього, але і в тому випадку, якщо він не знає про злочин, однак міг або повинен був його попередити, оскільки він є відповідальною особою за дії своїх підлеглих.

Окремі країни романо-германської правової родини (континентальної системи права) також йдуть подібним шляхом. Зокрема, відповідно до положень ст.121-2 КК Франції, юридична особа, за винятком держави, може бути визнана суб'єктом злочину [22, 81]. Подібне положення містить й КК Німеччини 1871 р. у редакції 1975 р. та КК Голландії 1886 р. у редакції 1976 р. [23, 5]. Юридичні особи можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності в Данії, Норвегії, Фінляндії, Литві, Румунії, Молдові, Індії та Японії, у країнах мусульманської (Йорданія, Ліван, Сирія) та соціалістичної (Китайська Народна Республіка) правових систем.

Однією з найгостріших проблем, що постають перед сучасною наукою кримінального права України, є розробка підстав та умов покладення заходів кримінальної відповідальності на юридичних осіб у зв'язку зі скоєнням злочинів уповноваженими ними суб'єктами в інтересах цих осіб. Слід зазначити, що юридична особа не може визнаватися суб'єктом злочину, адже це не відповідає основним засадам кримінального права України, зокрема положенню ч.1 ст.18 КК України «Суб'єкт злочину», де зазначено, що суб'єктом злочину є фізична особа. Але у той же час слід розрізняти поняття «суб'єкт злочину» та «суб'єкт кримінальної відповідальності». Традиційно вважається, що юридичні особи не можуть підлягати кримінальній відповідальності через складність або навіть неможливість визначення вини такої особи у вчиненні кримінального правопорушення. Також кримінальна відповідальність юридичних осіб не відповідає принципу особистої винної відповідальності і принципу індивідуалізації юридичної відповідальності і покарання [24, 8].

Продовжуючи тему досвіду щодо притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності актами міжнародного права, слід зазначити, що першими актами міжнародного рівня, які фактично створили прецедент застосування кримінального закону до колективних суб'єктів, є рішення Міжнародного трибуналу, який під час Нюрнберзького процесу над нацистськими злочинцями визнав, що держава та її організації можуть бути суб'єктами міжнародних злочинів.

Крім того, у 1978 р. Європейський комітет з проблем злочинності Ради Європи рекомендував визнавати юридичних осіб відповідальними за екологічні злочини, у 1985 році ця рекомендація

була підтверджена Сьомим Конгресом ООН з попередження злочинності та поведження з правопорушниками, а в 2000 році в Конвенції ООН проти транснаціональної злочинності були визначені нові підходи в боротьбі з організованою злочинністю, де прямо рекомендується країнам-учасникам (серед яких є й Україна) введення кримінальної відповідальності юридичних осіб за певні злочинні діяння [24, 11]. Таким чином, питання притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності набуло значного поширення на міжнародному рівні та в законодавстві окремих держав.

Зазначене дає підстави для того, щоб вважати доцільним впровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб і за злочини проти власності. Так, аналізуючи чинне кримінальне законодавство, можна побачити, що існує певна кількість злочинів, щодо яких можна закріпити відповідальність юридичних осіб (ст.191-198 КК України).

У зв'язку з думками, які висловлювалися вище, слід навести певні тези видатних вчених П. Матишевського та О. Шамара про те, що питання притягнення до відповідальності юридичних осіб має вирішуватися за допомогою адміністративного та цивільного права [25, 81]. Також безпосередньо визнання юридичної особи суб'єктом злочину взагалі, та проти власності зокрема, може призвести до подвійної відповідальності, що прямо порушує один із найважливіших принципів кримінального права, встановлений ст.61 Конституції України, а саме: «...ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер» [26]. Але, виходячи з того, що зазначені правопорушення містяться саме у Кримінальному кодексі України, а не в Кодексі України про адміністративні правопорушення та Цивільному кодексі України, то це дає підстави зробити висновок про те, що відповідальність юридичних осіб за вказані злочини має наставати кримінальна, а не адміністративна чи цивільна, як це пропонується вченими.

Крім того, у книзі першої Цивільного кодексу України у розділі 2 «Особа», підрозділі 2 «Юридична особа» встановлені загальні положення про юридичні особи, відповідно до яких кожна юридична особа має свій власний статутний капітал та майно, яке належить юридичній особі [27]. Виходячи з цього, постає питання про недоцільність притягнення до відповідальності окремих фізичних осіб, які є членами юридичної особи, за злочини, зазначені у вказаних статтях та вчинені власне юридичною особою. Ознакою визнання особи суб'єктом злочину можна назвати здатність застосування до неї кримінальних покарань. Доречним є доповнення ст.18 КК України положенням про можливість визнання юридичної особи суб'єктом кримінальної відповідальності за певні злочини, вказані вище, та встановлення у законі вичерпного переліку покарань, які можуть бути застосовані до юридичної особи за вчинення нею відповідних злочинів, а саме: штраф, конфіскація майна, заборона займатися певним видом діяльності та ліквідація юридичної особи.

Як вже було зазначено, кримінальним законодавством більшості країн світу, які визнають юридичну особу суб'єктом кримінальної відповідальності, серед яких Китайська Народна Республіка, Австралія, Данія тощо, передбачено покарання, яке застосовується до юридичної особи у вигляді штрафу. Зокрема, у Кримінальному кодексі Данії передбачено, що «Юридична особа може підлягати покаранню у виді штрафу, якщо таке покарання передбачено законом або прийнятими відповідно до нього правилами» [28, 80].

Що стосується стягнень, які застосовуються до юридичних осіб в Україні, то особливістю даного питання є те, що обов'язковою підставою притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності слід визнати діяння, якщо воно вчиняється суб'єктом, уповноваженим юридичною особою діяти від її імені, в інтересах та/або на користь юридичної особи, з відома або за наявності відповідної санкції органу управління чи власника юридичної особи. При цьому вина юридичної особи опосередковується через винувату поведінку суб'єкта, уповноваженого юридичною особою діяти в її інтересах [29, 93].

Інститут визнання юридичної особи суб'єктом кримінальної відповідальності є досить складним та викликає чимало протиріч з боку науковців. На нашу думку, впровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб є доцільним, адже це сприятиме подоланню тих прогалів, які існують у чинному кримінальному законодавстві.

Слід зауважити, що всі доводи авторів щодо недоцільності кримінальної відповідальності юридичних осіб непереконаливі і не спираються на достатню емпіричну, законодавчу бази, а також ґрунтовні дослідження попередників. Деякі ж проблеми потребують ґрунтовного доопрацювання і сприятимуть введенню такого інституту в кримінальному законодавстві України. Крім того, особистої відповідальності може і повинен співіснувати з іншим принципом – відповідальності юридичних осіб, там, де цього вимагає життя.

Законодавство про кримінальну відповідальність вимагає постійного уточнення та вдосконалення на сучасному етапі розвитку нашого суспільства та держави з метою забезпечення адекватності норм кримінального права демократичному розвитку суспільних відносин.

Для того, щоб на законодавчому рівні врахувати розглянуту теорію, варто повністю перебудувати концепцію українського кримінального права (зокрема, загальне вчення про злочини проти власності, про принципи суб'єктивного зобов'язання тощо).

На нашу думку, суб'єктом злочину проти власності слід вважати як фізичну, так і юридичну особу, яка вчинила заборонене кримінальним законодавством діяння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахмедов Г.А. О соотношении криминологических и уголовно-правовых категорий / Г.А. Ахмедов, Б.А. Миренский // Личность преступника и субъект преступления. – Обществ. Науки в Узбекистане. – 1975. – № 10. – С. 23-28.
2. Владимиров В.А. Субъект преступления по советскому уголовному праву / В.А. Владимиров, Г.А. Левицкий. – М. : ВШ МООП РСФСР, 1964. – 59 с.
3. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления / Р. Орымбаев. – Алма-Ата : Изд-во «Наука», 1977. – 153 с.
4. Советское уголовное право. Часть общая / под ред. Гришаева П.И., Здравомыслова Б.В., Гольфер А.М. и др. – М. : Юрид.лит., 1982. – 439 с.
5. Сташис В.В. Субъект преступления / В.В. Сташис, В.Я. Тацій // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая. – К. : Наукова думка, 1985. – 267 с.
6. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Часть общая / Н.С. Таганцев. – Тула : Автограф, 2001. – Т. 1. – 780 с.
7. Уголовное право России : Общая часть : учебник / под ред. А.И. Рарога. – М. : Триада ЛТД, 1997. – 560 с.
8. Багрий-Шахматов Л.В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. Часть вторая / Л.В. Багрий-Шахматов. – Одесса : Юридична література, 2000. – 412 с.
9. Кузнецова Н.Ф. Перспективы совершенствования УК РФ / Н.Ф. Кузнецова // Государство и право на рубеже веков (материалы всероссийской конференции). Криминология, уголовное право, судебное право. – М. : Юрид. лит-ра, 2001. – С. 66-72.
10. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина / П.С. Матишевський. – К. : А.С.К., 2001. – 352 с.
11. Тацій В.Я. Кримінальне право України. Загальна частина / В.Я. Тацій. – К. : Юрінком Інтер-право, 2002. – 416 с.
12. Коржанський М.Й. Кримінальне право України. Частина загальна: курс лекцій / М.Й. Коржанський. – К. : Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. – 336 с.
13. Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления / А.С. Никифоров // Государство и право. – 2000. – № 8. – С. 18-27.
14. Дудоров О. Проблема юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України / О. Дудоров // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2. – С. 133-141 ; Писарев А. Правовая охрана и защита лесов / А. Писарев // Советская юстиция. – 1982. – №7. – С. 7-10.

15. Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства / С.Б. Гавриш. – Х. : Основа, 1994. – 580 с.
16. Гуторова Н.А. Преступления в сфере хозяйственной деятельности : Раздел VII Особенной части Уголовного кодекса Украины с научно-практическим комментарием / Н.А. Гуторова. – Х. : ООО «Одиссей», 2003. – 256 с.
17. Российское законодательство X-XX веков : Тексты и комментарии : в 9 т. / под ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – Т.1 : Законодательство Древней Руси (отв. ред. В.Л. Янин). – М. : Юрид.лит., 1984. – 432 с.
18. Цуэно И. Современное право Японии / Инако Цуэно ; [пер. с японського В.В. Батуренко]. – М. : Прогресс, 1989. – 272 с.
19. Матвійчук В.К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія / В.К. Матвійчук. – К. : Національна академія управління, 2011. – 368 с.
20. Лейленд П. Кримінальне право : злочин, покарання, судочинство : Англійський підхід / П. Лейленд. – К. : Основи, 1996. – С. 68-71.
21. Бакатин Д.В. Закон США о коррупционной деятельности за рубежом. Некоторые вопросы применения и толкования / Д.В. Бакатин, Т.К. Ковалева. – М. : Наука, 2001. – 186 с.
22. Крупко Д.І. Відповідальність за хабарництво за кримінальним правом Німеччини, Швейцарії та України (порівняльно-правове дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія, кримінально-виконавче право» / Д.І. Крупко ; Академія адвокатури України. – К., 2005. – 39 с.
23. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. (із змінами та доповненнями на 26.10.2010 р.) // ВВР України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
24. Михайлов О.О. Юридична особа як суб'єкт злочину : іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія, кримінально-виконавче право» / О.О. Михайлов ; Академія адвокатури України. – К., 2008. – 18 с.
25. Шамара О. Кримінальна відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень / О. Шамара // Юридичний журнал. – 2009. – №11. – С. 79-81.
26. Конституція України від 28.06.1996 р., № 254к/96-ВР (із змінами та доповненнями на 04.02.2011) // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
27. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р., № 435-IV (із змінами та доповненнями на 10.04.2011) // ВВР України. – 2003. – №№ 40-44. – Ст. 356.
28. Уголовный кодекс Дании / науч. ред. и предисловие С.С. Беляева ; пер. с датского и английского С.С. Беляева, А.Н. Рычевой. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 230 с.
29. Митрофанов І. Проблеми визнання юридичної особи суб'єктом кримінальної відповідальності / І. Митрофанов // Право і суспільство. – 2010. – № 1. – С. 89-94.